

KRYSTYNA STEBNICKA
Uniwersytet Warszawski
Wydział Historii
ORCID: 0000-0002-9092-894X

Żydzi — choroby i zarazy. Antyżydowski stereotyp antycznych autorów

Słowa kluczowe: Żydzi, choroby i zarazy, wyjście z Egiptu, list cesarza Klaudiusza, Diogenes z Oinoandy

Keywords: Jews, diseases and plagues, the Exodus narratives, the Letter of Claudius to the Alexandrians, Diogenes of Oinoanda

W polityce nazistowskiego ludobójstwa istotną rolę odgrywała propaganda przedstawiająca Żydów jako pasożyty roznoszące zarazę. Na słynnym plakacie G. Peilera rozwieszonym w Generalnym Gubernatorstwie widać ogromną wesz na tle karykatury Żyda, w lewym górnym rogu napis: „Żydzi wszy”, na dole zaś dopisek: „Tyfus plamisty” (na Ukrainie podobny w wymowie plakat głosił: „Strzeż się tyfusu plamistego. Nie podchodź do Żydów”). W Auschwitz w 1943 r. wywieszano makabryczne plakaty z napisem: „Jedna wesz — twoja śmierć”¹. W lipcu 1941 r. Hitler, przyrównując siebie do zdobywcy nagrody Nobla, bakteriologa Roberta Kocha, mówił, że żydowska rasa to „bakcyl, wirus, toksyna, pasożyt”, a eliminacja „żydowskiej bakterii” przywróci witalność rasy aryjskiej². Izolacja w gettach stała się środkiem sanitarnym przed epidemią tyfusu (tak np. w odezwie D. Fischera do „ludności okręgu warszawskiego” z 17 czerwca 1941)³, a „zwykli” żołnierze niemieccy często odnosili się do Żydów, i do Polaków jako nosicieli brudu i chorób⁴.

Przypominam tę garść dobrze znanych i tragicznych faktów, ponieważ, przeglądając się nazistowskiej propagandzie wobec Żydów, śledzę jej nawiązania do starożytności. Kiedy w maju 1934 r. ukazał się „Der Stürmer Sonder-nummer” 1, listę podaną w artykule *Zusammenstellung der jüdischen Ritualmorde aus der Zeit*

¹ MICHEELS 1989, s. 140–141; ADELSBERGER 1995, s. 50.

² WEINDLING 2000, s. 19–20. Warto podkreślić, że w tej książce czytelnik znajdzie opis procedur sanitarnych stosowanych w Niemczech od XIX w. oraz wcześniejsze oskarżenia Ostjuden o importowanie infekcji.

³ Vide np. odezwę D. Fischera do „ludności okręgu warszawskiego” z 17 czerwca 1941.

⁴ BLÄTTLER 1945, s. 52, 64, 121.

vor Christus bis 1932 otwierał mord w Inmestar (s. 9) z początku V w. n.e., znany z *Historii Kościelnej* Sokratesa Scholastyka (VII 16). Podobnie brytyjski faszysta Arnold Leese w opublikowanej w 1938 r. książce *My Irrelevant Defencer* wydarzenia w Syrii z okresu późnej starożytności uznał za pierwszy w dziejach mord rytualny⁵. Nie znalazłam w propagandzie nazistowskiej skojarzenia „Żydzi-choroby/zaraza — począwszy już od starożytności”, co nie znaczy, że piśmiennictwo antyczne nie jest wolne od takiego antyżydowskiego stereotypu. Prześlędę znane nam przypadki skojarzenia Żydów z chorobami/zarazą w okresie hellenistycznym i w czasach wczesnego cesarstwa.

EXODUS Z EGIPITU W LITERATURZE GRECKIEJ

Tekst powstałej w epoce perskiej Księgi Wyjścia opowiada o niehistorycznym wydarzeniu, jakim był exodus Żydów z Egiptu. Zgodnie z wersją biblijną faraon nie chciał pozwolić na wyjście Żydów i dopiero zesłanie dziesięciu plag, przede wszystkim tej ostatniej, rzezi pierworodnych, skłoniło w końcu władcę Egiptu do wypuszczenia ludu Izraela ze swojego kraju. Inaczej przedstawiają wersję tej historii autorzy greccy.

Diodor Sycylijski w księdze XL *Biblioteki*⁶ opisał najdawniejsze dzieje Żydów, najprawdopodobniej opierając się (jak sam przyznaje) na zaginionej obecnie *Historii Egiptu* Hekatajosa z Abdery (ok. 300 r. p.n.e.), a nam tym samym przekazując najstarsze świadectwo w greckiej literaturze na temat początków żydowskiego ludu. Hekatajos podaje, że kiedy „w całym Egipcie w dawnych czasach wybuchła zaraza (λοιμός), wielu przyczynę nieszczęść zrzucało na działanie boskie”, a ponieważ wprowadzono tak wiele obcych kultów, „cześć bogów ojczystych” poszła w zapomnienie⁷. Zamieszkujący Egipt tubylcy (οἱ τῆς χώρας ἐγγενεῖς) uznali, że „nie nastąpi odwrócenie nieszczęść, jeżeli nie usuną ludzi obcego pochodzenia (τοὺς ἀλλοφύλους)” (Diod. XL 3.2). Wyrzucano wtedy ludność grecką, która przebiegła się „do Hellady i innych miejsc”, a do najznamienitszych przywódców Greków należeli wówczas Danaos i Kadmos. Wyrzucono również Żydów: „Zaś bardzo liczny lud (ὁ δὲ πολὺς λεῶς) wyruszył do (krainy) teraz zwanej Judeą, niedaleko od Egiptu, która w tamtych czasach była zupełnie opustoszała. Wielce wyróżniający się rozumem i dzielnością człowiek zwany Mojżeszem był przywódcą kolonii (ἡγεῖτο δὲ τῆς ἀποικίας). Przejawszy kraj założył różne miasta i także to dzisiaj najślawniejsze, zwane Jerozolimą” (Diod. XL 3.3). Dalej Hekatajos pisze o żydowskim prawodawcy Mojżeszu, o szczegółach organizacji kultu świątyn-

⁵ Vide STEBNICKA 2011. Opisane przez Sokratesa wypadki nie mają nic wspólnego z pojawiającymi się w Europie od 1144 r. oskarżeniami o morderstwa rytualne.

⁶ Księga XL dzieła Diodora nie zachowała się do naszych czasów, ale jej pokaźne partie przetrwały w *Bibliotece* Focjusza (vide cod. 244, 380a–381a).

⁷ Diod. XL 3.1 = GLAJJ 11; wszystkie tłumaczenia tekstów pochodzą od autorki, chyba że zaznaczono inaczej.

nego z uwzględnieniem pozycji kapłanów, opisuje żydowską religię i działanie państwa żydowskiego⁸. Zwraca uwagę przede wszystkim na fakt, że w czasie zarazy nastąpiło wygnanie z Egiptu wszystkich cudzoziemców (w tym Greków, a więc nie tylko Żydzi zostali wypędzeni), a także użycie greckiej terminologii kolonizacyjnej: Mojżesz założył po prostu żydowską kolonię (*apoikia*) w Judei, tak jak Grecy zakładali kolonie w różnych stronach świata. Peter Schäfer, autor klasycznej już książki *Judeophobia. Attitudes toward the Jews in the Ancient World*, uznał, że narracja Hekatajosa, generalnie przychylna wobec Żydów, a szczególnie wobec Mojżesza, niesie jednak pewne napięcie w opowieści o exodusie, a później w opisie odmiennych obyczajów żydowskich⁹. Taki pogląd nie wydaje mi się zasadny, gdyż Hekatajos nie podał żadnej wersji obraźliwej wobec Żydów, a przede wszystkim nie przekazał (nie znał?) związanego z wyjściem Żydów z Egiptu stereotypu, który musiał się narodzić w III w. p.n.e. — zaraza i choroby bywały przyczyną wypędzenia Żydów, sami zaś Żydzi byli chorzy, trędowaci, nieczyści.

Późniejsze greckie wersje exodusu znamy od mówiącego tym razem innym głosem¹⁰ Diodora Sycylijskiego (I w. p.n.e.) oraz z przekazu żydowskiego historyka Józefa Flawiusza, który po stłumieniu pierwszego powstania Żydów przeciw Rzymianom (przyjął wtedy postawę pro-rzymską) jako rzymski obywatel osiadł w Rzymie. W swojej apologii judaizmu — traktacie *Contra Apionem* napisanym prawdopodobnie w latach dziewięćdziesiątych I w. n.e. — przedstawia wersje wyjścia z Egiptu podane przez następujących autorów: Manetona (III w. p.n.e.)¹¹, mało znanego Lysimacha, datowanego ogólnie na II w. p.n.e.–I w. n.e.¹², Chajremona (pierwsza połowa I w. n.e.)¹³ i aleksandryjskiego gramatyka Apiona (pierwsza połowa I w. n.e.), sławnego w swoich czasach znawcą Homera, którego cesarz Tyberiusz nazwał „cymbałem świata”¹⁴. Wszyscy wymienieni przez Flawiusza autorzy pochodzili z Egiptu i każdy z nich napisał *Historię Egiptu* (jak podaje bizantyjski leksykon Liber Suda¹⁵, Chajremon był także autorem *Hieroglyfika*, książki o hieroglifach egipskich). W swoich dziełach przedstawiali opowieści o exodusie Żydów jako część historii Egiptu. I choć narracje te różnią się w szczegółach, to łączy je

⁸ Na temat analizy całości etnograficznego ekskursu Hekatajosa o Żydach (z podkreśleniem sympatii Hekatajosa wobec Żydów) vide BAR-KOCHVA 2010, s. 90–135.

⁹ SCHÄFER 1997, s. 17.

¹⁰ Panuje powszechne przekonanie, że księgi XXXIV–XXXV *Biblioteki* Diodora oparte są na dziele Posejdoniosa z Apamei (II/I w. p.n.e.), vide dyskusja w GLAJJ I, s. 142–144.

¹¹ Nie jest pewne, czy Flawiusz przekazuje wiarygodną wersję tekstu Manetona, czy jest zależny od tekstu zmienionego bądź interpolowanego, vide BARCLAY 2007, s. 335–337, „Appendix 1: Manetho”.

¹² SCHÄFER 1997, s. 27–28.

¹³ O Chajremonie vide VAN DER HORST 1987, s. IX–XI, („Introduction” do wydania testimoniów i fragmentów Chajremona); P. Keyser, „Chairemon” (2014), w: Brill’s New Jacoby (BNJ), wyd. I. Worthington, online.

¹⁴ O Apionie vide VAN DER HORST 2002, s. 207–221.

¹⁵ Liber Suda X 170 = BJN 618 T 1.

wyraźna antyżydowska wymowa i powtarzający się wątek religijnej nieczystości oraz chorób. Zacznę od omówienia wersji przekazanych przez Flawiusza.

Maneton opowiada¹⁶, że gdy faraon Amenofis zapragnął ujrzeć bogów, poradził się pewnego mędrca, który powiedział mu, że osiągnie cel, „jeżeli uczyni cały kraj czysty od trędowatych i innych ludzi ze zmasą (εἰ καθαρὰν ἀπὸ τῶν λεπρῶν καὶ τῶν ἄλλων μιαρῶν ἀνθρώπων τὴν χώραν ἅπασαν ποιήσειεν)” (233). Faraon zesłał do kamieniołomów 80 tys. ludzi, a potem przydzielił im miasto Auaris, starą stolicę Hyksosów (opowieść o wygnaniu Hyksosów spotykamy w rozdziałach *C.Ap.* I 75–90; chociaż nie pada tam nazwa „Żydzi”, mowa jest o zasiedleniu przez wygnanych „pasterzy” Jerozolimy, co czyni Hyksosów przodkami Żydów). Wodzem nieczystych został kapłan Osarsefos, który nakazał najpierw nie oddawać czci religii egipskiej i zjadać święte zwierzęta, a potem wystąpił przeciw faraonowi, wzywając na pomoc ludzi z Jerozolimy (w ten sposób Maneton łączy dwie znane sobie narracje). Faraon uciekł do Etopii, a trędowaci i nieczyści Egipcjanie oraz ludzie z Jerozolimy palili miasta i wsie, byli jeszcze gorsi od najeźdźców Hyksosów, w świątyniach piekła zwierzęta czczone w religii egipskiej i mordowali kapłanów. Kapłan Osarsefos zmienił imię na Mojżesz.

W narracji Lysimacha¹⁷ spotykamy odmienną tradycję. Za panowania faraona Bokchorisa „trędowaci, pokryci strupami i mający inne choroby Żydzi” (λεπρούς ὄντας καὶ ψωρούς καὶ ἄλλα νοσήματά τινες ἔχοντες) schronili się do świątyni. Choroby się rozszerzały po całym kraju (można odnieść wrażenie, że Lysimach opisuje zarazę świerzbu, tak jak czytamy to wprost w tekstach łacińskich, o czym niżej). Zgodnie z wyrocznią Ammona faraon nakazał pokrytych strupami i trędowatych zatopić, a nieczystych wyprowadzić na pustynię. Wtedy jeden z nich, Mojżesz, doradził im wybranie jednej drogi, aby mogli dotrzeć do zamieszkałych terenów, i nakazał, by w czasie marszu nie okazywali nikomu dobrego nastawienia, udzielali najgorszych rad, burzyli napotkane świątynie i ołtarze bogów. W ten sposób Żydzi dotarli do Judei i założyli miasto Hierosyla (toponim kojarzony z greckim czasownikiem *ἱεροσυλεῖν/hierosylein* — ograbiac świątynie¹⁸), a dopiero później zmienili jego nazwę na „Jerozolima”.

W opowieści stoickiego filozofa i historyka Chajremona¹⁹ ponownie pojawia się faraon Amenofis. Bogini Izyda ukazała mu się we śnie, oskarżając o zburzenie jej świątyni w czasie jakiejś wojny. Pewien uczony w pismach religijnych człowiek (*hierogrammateus*) wyjaśnił faraonowi, że należy oczyścić Egipt od osób skażonych (τῶν τοὺς μολυσμοὺς ἐχόντων ἀνδρῶν). Władca wygnał więc 250 tys. ludzi, na czele których stał Mojżesz i Józef, a ci spotkali w Pelusium (na granicy Egiptu) kolejnych 380 tys., których faraon nie chciał do Egiptu wpuścić. Wszyscy napadli na Egipt,

¹⁶ *C.Ap.* I 227–251 = GLAJJ 21.

¹⁷ *C.Ap.* I 305–311 = GLAJJ 158.

¹⁸ BARCLAY 2007, s. 162, przypis 1044, com. ad loc., uważa, że dość dziwne oskarżenie w stosunku do Żydów, które pada w liście Pawła do Rzymian 2:22 („Uważając bożki za ohydę okradasz świątynie?”), może być echem tradycji Lysimacha.

¹⁹ *C.Ap.* I 288–292 = GLAJJ 178 = VAN DER HORST 1987, Fragm. 1 = BNJ 618 F 1.

faraon schronił się w Etiopii i dopiero jego syn wygnał Żydów do Syrii (Palestyny). Widać, że Chajremon (bądź jego źródło) znacznie zmienia wersję przekazaną nam przez Manetona.

Gramatyk Apion, łącząc dzieje Egiptu z historią powszechną, podał dokładnie czas exodusu Żydów z Egiptu: Mojżesz miał wyprowadzić „chorych na trąd, ślepców i o okaleczonych stopach (τοὺς λεπρῶντας καὶ τυφλοὺς καὶ τὰς βάρσεις πεπηρωμένους) w pierwszym roku siódmej Olimpiady (czyli w roku 752 p.n.e.), w tym samym czasie, kiedy Fenicjanie założyli Kartaginę”²⁰. Ponadto dodał, że po sześciu dniach mieli opuchlinę w pachwinach (βουβῶνας), dlatego odpoczęli dnia siódmego, dotarłszy do Judei (na pewno Apion liczył długość marszu Żydów z Synaju do Judei, czego Flawiusz już nam nie podaje) i nazwali ten dzień *sabbaton*, czyli terminem pochodzącym z języka egipskiego, oznaczającym zapalenie w pachwinach (τὸ βουβῶνος ἄλγος), które określa się po egipsku jako *sabbatosis*.

Diodor/Posejdonios z kolei, opisując walki seleukidzkiego władcy Antiocha VII Sidetesa z Żydami (II w. p.n.e.) i oblężenie Jerozolimy, napisał, że przodkowie Żydów „jako ludzie bezbożni i znienawidzeni przez bogów” zostali wygnani z całego Egiptu²¹. Z powodu oczyszczenia kraju zebrano wszystkich, którzy mieli białe ślady i trąd na ciele (τοὺς γὰρ ἀλφουὺς²² ἢ λέπρας ἔχοντας ἐν τοῖς σώμασιν) i wyrzucono ich za granicę. Uciekinierzy zamieszkali wtedy teren wokół Jerozolimy (dalej Diodor opisuje żydowskie obyczaje ze szczególnym uwzględnieniem powszechnego wobec Żydów oskarżenia o mizantropię).

Trzeba ostrożnie kreślić zależności tekstowe omówionych autorów i rozwój historii o wyjściu z Egiptu u greckich pisarzy. Nie wiemy, jak wiernie Józef Flawiusz referował przeczytane książki, nie ma pewności, kiedy żył Lysimach, wreszcie nie znamy innych dzieł pochodzących z okresu hellenistycznego, które mogły zawierać ekskursy etnograficzne i traktować o najwcześniejszej historii Żydów. Przedstawione greckie historie exodusu z Egiptu zawierają następujące wątki związane z zarazą, chorobami i nieczystością religijną:

Autor	Powód wygnania Żydów z Egiptu	Wygnańcy	Przywódca
Hekatajos z Abdery (u Diodora)	zaraza zesłana przez bogów, odrzucenie tradycyjnych kultów egipskich	wszyscy obcy, w tym także Żydzi	Mojżesz
Maneton	faraon chce zobaczyć bogów	nieczysti i trędowaci Egipcjanie	Osarsefos/Mojżesz
Lysimach	zaraza (świerzb?) / rozpowszechnianie się chorób — wyrocznia Amona	nieczysti/chorzy Żydzi (trędowaci i pokryci strupami utopieni)	Mojżesz

²⁰ C.Ap. II 10–27 = GLAJJ 165.

²¹ Diod. XXXIV–XXXV 1.1–2 = GLAJJ 63.

²² LSJ⁹ s.v.: „dull-white leprosy”.

Autor	Powód wygnania Żydów z Egiptu	Wygnańcy	Przywódca
Diodor (= Posejdonios?)	oczyszczenie Egiptu	bezbożni, zniechęceni przez bogów, trędowaci Żydzi	–
Chajremon	gniew Izydy	skażeni Żydzi i Egipcjanie	Mojżesz i Józef
Apion	–	trędowaci, ślepi i kulawi po długim marszu dostali opuchlizny w pachwinach (choroba związana z etymologią słowa szabat)	Mojżesz

Choroby i zaraza pojawiają się więc zarówno jako powód wygnania (Hekatajos, Lysimach), jak i element opisu wygnańców (wszyscy autorzy prócz Hekatajosa z Abdery). Cierpią oni na konkretne choroby: trąd (Maneton, Lysimach, Diodor/Posejdonios, Apion), są oparszani i roznoszą zarazę — najprawdopodobniej chodzi o świerzb (Lysimach), są ślepi, chromi i opuchnięci w pachwinach (Apion), czasami wygnańcy określani są jako ludzie nieczysti, skażeni, ludzie ze zmazą (gr. *μιαροί/miaroi*, *ἀκάθαρτοι/akathartoi*). Przyczyn wymagającej oczyszczenia zmazy może być bardzo wiele (np. akt seksualny czy połów), ale nieczystość powodują również choroby²³. Użyte w kontekście exodusu z Egiptu terminy określające nieczystość Żydów miały mocno podkreślić ułomny stan fizyczny wygnańców cierpiących najczęściej na choroby zakaźne.

Podobne wyobrażenia na temat wyjścia z Egiptu znajdujemy u autorów łacińskich. Pompeius Trogus, rzymski historyk okresu augustowskiego (I w. p.n.e./I w. n.e.), autor książki poświęconej historii hellenistycznej *Historiae Philippicae* (dzieło nie zachowało się, do naszych czasów dotarło jedynie w pracach *Prologi* oraz *Epitome* Justyna, autora żyjącego w III bądź IV w. n.e.), podaje wersję, która jest najbliższa narracji Lysimacha: „Sed Aegyptii, cum scabiem et vitiliginem paterentur, responso moniti eum cum aegrīs, ne pestis ad plures serperet, terminis Aegypti pellunt” („Lecz ponieważ Egipcjanie cierpieli na świerzb i trąd, pouczeni przez wyrocznię wygnali go (tj. Mojżesza) wraz z chorymi poza granice Egiptu, aby zaraza nie przeniosła się na innych”)²⁴.

Historyk Tacyt również zna wersję, zgodnie z którą przyczyną wygnania Żydów była panująca zaraza: „Plurimi auctores consentiunt orta per Aegyptum tabe quae corpora foedaret, regem Bocchorim adito Hammonis oraculo remedium petentem purgae regnum et id genus hominum ut invisum deis alias in terras avehere iussum” („Wielu pisarzy jest zgodnych, że gdy pojawiła się w całym Egipcie zaraza, która zdeformowała ciała (ludzi), król Bokchoris udawszy się do wyroczni Ammona z prośbą o lekarstwo, otrzymał polecenie, aby dla oczyszczenia królestwa przeniósł na inne ziemie ten rodzaj ludzi jako zniechęcony przez bogów”)²⁵.

²³ PARKER 1983, s. 207–234; na temat zmazy vide również LENGAUER 1994, s. 117–121.

²⁴ *Libri XXXVI Epitoma* 2.12 = GLAJJ 137.

²⁵ Tac. *Hist.* V 3.1.

Tacyt w przeciwieństwie do Trogusa nie pisze w tym miejscu, jaka konkretnie choroba ogarnęła Egipt (podkreślimy, że u Trogusa mowa jest o *scabies*/świerzbie i *vittiligo*/trądzie), ale w następnym passusie, przedstawiając religię Żydów, podaje: „Sue abstinens memoria cladis, quod ipsos scabies quondam turpaverat, cui id animal obnoxium” („Z powodu pamięci o zarazie powstrzymują się od jedzenia mięsa świni, ponieważ niegdyś zanieczyścił ich świerzbu, na który to zwierzę jest podatne”)²⁶.

Jest więc oczywiste, że Tacyt dobrze znał rozpowszechnioną wersję, że Żydzi byli nosicielami zarazy świerzbu i połączył tę chorobę z zakazem spożywania wieprzowiny, bowiem rzekomo pochodziła od świń.

ŻYDZI I METAFORA EPIDEMII W LIŚCIE CESARZA KLAUDIUSZA

Jesienią 38 r. n.e. w Aleksandrii doszło do pogromu Żydów: tradycyjnie uważa się, że wybuch fizycznej przemocy ze strony ludności greckiej był wynikiem procesów, które zachodziły po przekształceniu Egiptu w prowincję rzymską w 30 r. p.n.e. i które zmieniły status obywatelski Żydów²⁷. W okresie ptolemejskim aleksandryjscy Żydzi posiadali własną organizację (*politeuma*), na czele której stał ethnarcha (dosł. „przywódcą ludu”), a od czasów Augusta rada starszych (geruzja); zdobywali też wykształcenie greckie i często posiadali obywatelstwo polis Aleksandrii. Wraz z nadejściem rzymskiej władzy niektórzy aleksandryjscy Żydzi w Aleksandrii stracili swoje prawa obywatelskie. Zwykle w tym kontekście przytacza się słynną petycję niejakiego Helenosa (CPJ II 151) skierowaną do prefekta Egiptu C. Turraniusa ok. 5 r. p.n.e. Zachowany na papirusie w formie brudnopisu tekst pokazuje, że Helenos, którego ojciec był obywatelem Aleksandrii, początkowo niejako z przyzwyczajenia nazwał się „obywatelem Aleksandrii” (l. 2: Ἀλεξανδρεύς), a potem, uświadomiwszy sobie, że ten status nie przysługuje mu w oczach nowej władzy, przekreślił to słowo i u góry nadpisał: „od jednego z Żydów w Aleksandrii” — Ἰουδαῖος ἀπὸ τῶν ἀπὸ Ἀλεξανδρείας). W dalszym ciągu bardzo źle zachowanej petycji do namiestnika prowincji trzy razy występuje słowo *laografia* (podatek pogłówny płacony przez Egipcjan) i często interpretuje się, że mimo swojego greckiego wykształcenia (wymóg niezbędny stworzony przez cesarza Augusta do posiadania aleksandryjskiego obywatelstwa), miejsca zamieszkania i obywatelstwa ojca Helenos musiał ten podatek zapłacić. Nie mamy jednak pewnych dowodów w dokumentach papirusowych, że Żydzi rzeczywiście płacili *laografia*.

Wspomniany pogrom miał miejsce po śmierci Tyberiusza, kiedy władzę objął cesarz Gajusz (Kaligula), a pełniący od 32 r. n.e. (bądź 33 r. n.e.) urząd namiestnika Egiptu Flakkus, przyjaciel zamordowanych na początku panowania Kaliguli Gemel-

²⁶ Tac. *Hist.* V 4.2.

²⁷ Na temat wydarzeń w Aleksandrii vide np.: SMALWOOD 1981, s. 235–255; BARCLAY 1996, 55–71; SCHÄFER 1997, s. 136–145; MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI 2000, s. 203–230; GRUEN 2002, s. 76–83.

lusa, wnuka cesarza Tyberiusza, i prefekta pretorianów Makrona, postanowił zmienić front i wesprzeć stronę grecką. Gdy w 38 r. n.e. Grecy napadali na Żydów i należący do nich majątek oraz desakralizowali synagogi (opis zajść znany dzięki traktatowi *Przeciwko Flaccusowi* napisanemu przez świadka i uczestnika wydarzeń, żydowskiego filozofa Filona z Aleksandrii), prefekt nie wydał wojsku rozkazu i nie zaprowadził porządku w mieście, został wezwany do Rzymu oraz skazany na wygnanie i konfiskatę mienia. Obie zwaśnione strony wysłały osobne poselstwa do cesarza — na czele Greków stanęli Izydor i być może znany nam już gramatyk Apion, natomiast intelektualista Filon przewodził Żydom (zachował się traktat Filona *Poselstwo do Gajusa*)²⁸. Oba poselstwa długo czekały na przyjęcie przez cesarza, a kiedy wreszcie doszło do audyencji, Gajusz wyraził wielką nieprzychylność w stosunku do Żydów. Wkrótce jednak panujący cesarz został zamordowany (24 stycznia 41 r. n.e.), a gdy informacja o jego śmierci doszła do Aleksandrii, Żydzi wzięli odwet i to oni z kolei napadli na greckich mieszkańców polis²⁹. Nowym władcą Imperium został Klaudiusz, do którego udały się dwa osobne poselstwa z Aleksandrii, żydowskie i greckie, ze zwyczajowymi życzeniami składanymi obejmującemu władzę nowemu cesarzowi. Wkrótce zamieszki w Aleksandrii zostały stłumione, a całą sprawą zajął się cesarz.

To pobieżnie zarysowane tło wybuchu nienawiści i fizycznej przemocy prowadzi nas do listu, który Klaudiusz skierował do Aleksandryjczyków. Prefekt Egiptu L. Emiliusz Rektus opublikował go w dniu 10 listopada 41 r. n.e. Przytoczę w tym miejscu *passus* tego listu (linie 73–100) poświęcony w całości rozruchom w Aleksandrii:

Przechodzę do zamieszek i rozruchów, a raczej, żeby nazwać rzeczy po imieniu, do wojny wydanej Żydom. Nie starałem się przy pomocy dochodzenia ustalić osób temu winnych, chociaż wasi posłowie, a zwłaszcza Dionizos, syn Teona, bardzo na to nalegali przy konfrontacji, ale uprzedzam, że okażą się bezlitośnie surowy wobec tych, którzy powrócą do tego rodzaju działań. Powiem wam po prostu, że jeżeli nie zaprzestaniecie tych ohydnych wzajemnych napaści, będę zmuszony pokazać wam, do czego zdolny jest dobrotliwy władca, gdy wprawi się go w słuszny gniew. Dlatego też raz jeszcze zaklinam Aleksandryjczyków, ażeby odnosili się łagodnie i po ludzku do Żydów, którzy od tak dawna zamieszkują to miasto; żeby nie zniesławiać niczego, co tradycyjnie należy do kultu, jaki oddają swemu Bogu, ale pozwolić

²⁸ Filon wymienia jedynie Izydora oraz ogólnie posłańców Aleksandryjczyków, τῶν Ἀλεξανδρῆων οἱ πρεσβείτες (vide *Legatio ad Gaium* 172; 355); z kolei Józef Flawiusz (*Dawne dzieje Izraela* XVIII 257) pisze, że posłem był także Apion. Niepokoje fakt, że imię Apiona nie znalazło się w traktacie Filona, uczestnika wydarzeń, nie można też wykluczyć, że Flawiusz dodał je, uznając Apiona za słynnego oszczercę Żydów, który dobrze pasował jako poseł Greków.

²⁹ Vide Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela* XIX 278: „W owym czasie doszło w mieście Aleksandrii do zaburzeń między Żydami a Grekami. Po śmierci bowiem Gajusza ludność żydowska, która za jego rządów była poniżana i wycierpiała wiele krzywd ze strony Aleksandryjczyków, znowu poczuła się śmielej i niebawem chwyciła za broń” (tłum. J. Radożycki).

im żyć zgodnie z ich zwyczajami, których przestrzegali już pod boskim Augustem i które ja sam potwierdziłem wysłuchawszy obu stron.

Jeżeli chodzi o Żydów, to nakazuję im, żeby nie usiłowali uzyskać więcej, niż już posiadają, żeby nie wysyłali dwóch poselstw, jak gdyby żyli w dwóch różnych miastach, rzecz, która się dotychczas nie zdarzyła i żeby nie zakłócali igrzysk organizowanych przez gimnazjarchów i kosmetów; mieszkając w mieście, które nie jest ich, powinni się zadowolić korzystaniem z tego, co im przypada z ogólnej obfitości dóbr. Niech nie zapraszają ani nie nie sprowadzają z Syrii ani z Egiptu ze splotem Nilu, jeżeli nie chcą mnie zmusić do powzięcia najcięższych podejrzeń. Jeżeli mnie nie usłuchają, ukarzę ich wszelkimi sposobami jako tych, którzy się starają wywołać **pewnego rodzaju chorobę publiczną** (dosł. wspólną, KS) **mogącą trapić zamieszkiwaną ziemię** (gr. καθάπερ κοινή | τεινα τῆς οἰκουμένης νόσον ἐξεγείροντας)³⁰.

Nie wchodząc w szczegóły interpretacji tekstu, można stwierdzić, że Klaudiusz udzielił reprimendy obu stronom konfliktu. Odstępując od dalszego dochodzenia i karania winnych, potwierdził wszystkie swobody religijne Żydów nadane im przez Augusta. Podkreślił jednocześnie, że Żydzi, mieszkając w obcym mieście (gr. ἐν ἀλλοτρίᾳ πόλει — to znaczy, że jako społeczność nie byli jego obywatelami), czerpią z tego korzyści i nie zostaną obdarowani żadnymi dodatkowymi przywilejami. Interpretacja słów o zakłócaniu Aleksandryjskich agonów jest niepewna: niektórzy badacze upatrują w nich próbę wtargnięcia do typowo greckich instytucji edukacyjnych, co miałyby ułatwić Żydom dostęp do obywatelstwa Aleksandrii³¹, inni zaś wskazują, że może chodzić o zwykłą próbę wywołania burd w gimnazjonach i teatrach w czasie napiętej sytuacji w mieście³². Zakaz przyjazdu do Aleksandrii Żydów z egipskiej chora (terenów poza poleis) oraz Syrii (czyli Palestyny) należy rozumieć jako doraźny środek zaradczy przeciwko zbieraniu większych sił do ataku na Greków.

Chciałabym jednak w tym miejscu nie tyle skupić się na podłożu pogromu i prawnej sytuacji Żydów w Aleksandrii, ile zastanowić się na użyciu metafory epidemii: w wypadku nieposłuszeństwa cesarz chciał ukarać Żydów, „jakby ludzi wzniecających wspólną chorobę w całym świecie”. Obraz jest oczywisty: nieposłuszni Żydzi mogliby wywołać wspólną światu (mieszkają przecież wszędzie) zarazę wicherzycielstwa. Skąd jednak Klaudiuszowi (bądź urzędnikowi cesarskiej kancelarii) przyszło do głowy skojarzenie Żydów z chorobą? Można uznać, że dobrze znany był w Rzymie ów stereotyp, o którym pisałam wcześniej, omawiając wersje exodusu Żydów z Egiptu. Livia Capponi w błyskotliwym artykule skupiającym się przede wszystkim na wygnaniu Żydów w 19 r. n.e. słusznie przypuszcza, że antyżydowski stereotyp pojawił się w Rzymie w czasie panowania Tyberiusza wraz z działalnością intelektualisty Apiona, kierownika Muzejonu w Aleksandrii, który wygłaszał w Mie-

³⁰ CPJ II 153, tłum. w: MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI 2000, s. 228–229.

³¹ Vide np. SCHÄFER 1997, s. 149–152.

³² Vide: KASHER 1985, s. 316–320; GRUEN 2002, s. 81.

ście wykłady³³. Capponi sugeruje, że także Klaudiusz znał i pamiętał pewne ustępy książki Apiona. Zaproponuję inne wyjaśnienie użytej w liście Klaudiusza metafory Żydów jako zarazy.

Na początku listu cesarz podał imiona posłów greckiej społeczności przybyłych z Aleksandrii do Rzymu, a wśród podanych dwunastu osób spotykamy także Chajremona, syna Leonidasa, oraz Gajusza Juliusza Dionysiosa, syna Teona. To dobrze nam znane postaci. Dionysios jest tą samą osobą, o której wspomina Filon (bez podania imienia ojca) w traktacie *Przeciwko Flakkusowi* 20, gdzie opisał go jako jednego z przywódców — obok Lampona i Izydora — stronnictwa greckiego w Aleksandrii. Tego samego Dionysiosa spotykamy również w źle zachowanym na papirusie tekście mówiącym o jakimś tajnym spotkaniu namiestnika Egiptu Flakkusa z Izydorem i Dionysiosem w świątyni Sarapisa w Aleksandrii³⁴. Nie dziwi więc, że antyżydowsko nastawiony Dionysios został posłem referującym argumenty strony greckiej w sprawie zamieszek w Aleksandrii.

Chajremon z kolei jest autorem *Historii Egiptu* (zob. wyżej), w której znalazła się opowieść o wygnaniu z tego kraju skażonych ludzi, także Żydów. Najwięcej szczegółowych informacji biograficznych o tym greckim intelektualście znajdujemy w dwóch różnych hasłach zawartych w leksykonie Liber Suda. Chajremon był najwyraźniej kierownikiem Muzejonu w Aleksandrii, ponieważ Liber Suda podaje, że na tym stanowisku zastąpił go jego uczeń, gramatyk Dionysios z Aleksandrii³⁵. Razem z mało nam znanym perypatetyckim filozofem Aleksandrem Chajremon był też nauczycielem cesarza Neroną³⁶, co oznacza, że musiał przebywać w Rzymie w latach czterdziestych I w. n.e. (późniejszy cesarz Neron urodził się 15 grudnia 37; jego matka Agrypina Młodsza poślubiła cesarza Klaudiusza). Znamy jeszcze szczegóły kariery wspomnianego Dionysiosa, ucznia Chajremona: w drugiej połowie I w. n.e. („od Neroną aż do Trajana”) był dyrektorem bibliotek (łacińskiej i greckiej), stał na czele cesarskiej kancelarii zajmującej się korespondencją w języku greckim (*ab epistulis Graecis*), pełnił urzędy *a legationibus* oraz *a responsis* — był odpowiedzialny za układanie (w języku greckim) odpowiedzi poselstwom oraz na pisma skierowane do cesarza. To pierwszy nam znany taki *cursus honorum* aleksandryjskiego intelektualisty w Rzymie (w II w. n.e. kancelarie cesarskie będą często zatrudniały znanych retorów pochodzących ze wschodniej części cesarstwa; np. sofista Iulius Vestinus, kierownik Muzejonu w Aleksandrii, obejmie kierownictwo obu bibliotek jako *procurator bibliothecarum urbis Romae* oraz stanie na czele kancelarii greckiej cesarza Hadriana³⁷).

³³ CAPPONI 2020.

³⁴ CPJ II 154.

³⁵ Liber Suda Δ 1173 = VAN DER HORST 1987, Test. 4 = BNJ 616 T 3.

³⁶ Liber Suda A 1128 = VAN DER HORST 1987, Test. 3 = BNJ 616 T 2.

³⁷ Vide PGRS nr 1076.

Wróćmy do Chajremona. Aleksandryjscy Grecy do ważnego poselstwa włączyli pierwszego intelektualistę swojego miasta, kierownika Muzejonu, autora wielu książek (podobnie Żydzi na czele swojej delegacji postawili filozofa Filona). Nie wiemy, czy był to pierwszy pobyt Chajremona w Rzymie. Wygłaszając mowę przed cesarzem, Chajremon użył zapewne metafory Żydów jako zarazy/choroby, być może sięgając do najdawniejszej historii tego ludu. Broniąc roli Greków w niedawnych tumultach, rozwinął zapewne cały wachlarz stereotypowych oskarżeń wobec Żydów obecny w literaturze greckiej od okresu hellenistycznego (w tym przede wszystkim nienawiść Żydów wobec ludzi innego pochodzenia i nieuznawanie kultów tradycyjnych). Sposób argumentowania i użyte chwytły retoryczne mogły zrobić wielkie wrażenie na otoczeniu cesarza i może na samym Klaudiuszu jako odbiorcy mowy (Chajremon mógł np. powiedzieć, że Żydzi jako nosiciele chorób zostali już wygnani przed wiekami z Egiptu, ale wrócili i znowu są nosicielami zarazy równie groźnej, jak trąd czy świerzp). Sądzę, że jest prawdopodobne, iż udział w poselstwie zaowocował nawet zatrudnieniem Chajremona w kancelarii Klaudiusza (ale fakt ten nie jest potwierdzony źródłowo). Następnie Chajremon został przeniesiony bądź wezwany z Aleksandrii, by objąć funkcję nauczyciela Nerona. Gdy ten objął władzę (13 października 54 r. n.e.), zatrudnił ucznia swojego zmarłego już preceptora w cesarskiej kancelarii.

Jak przypuszczam, użyta w liście Klaudiusza metafora Żydów jako zarazy pochodzi więc z mowy Chajremona wygłoszonej w obecności cesarza. Nie jesteśmy w stanie stwierdzić, czy rzeczywiście wcześniej Apion posłował do Kaliguli (zob. przypis 28), ale z pewnością takie stwierdzenia nie były w Rzymie nowe i jedynie utrwaliły krążący stereotyp.

„NAJBARDZIEJ NIECZYŚCI I ZABOBONNI ŻYDZI” W WYKŁADZIE DIOGENESA Z OINOANDY

W latach dwudziestych bądź trzydziestych II w. n.e. w niedużym mieście Oinoanda w Lycji w Azji Mniejszej nieznany nam bliżej Diogenes wystawił na agorze olbrzymią stoę (80 m długości, 3,25 m wysokości, czyli ściana miała powierzchnię ok. 260 m²), na której kazał wyrycić zasady filozofii epikurejskiej na użytek swoich współobywateli oraz przyjezdnych. Stoa uległa zniszczeniu w czasie trzęsienia ziemi ok. 140 r. n.e., kawałki muru były następnie wykorzystywane jako materiał budowlany. Od końca wieku XIX w czasie kolejnych kampanii wykopaliskowych (w 2007 r. prace w Oinoandzie przejął Deutsches Archäologisches Institut) odsłaniane są kolejne bloki należące do stoi Diogenesa, zapisane fragmentami epikurejskiego wykładu³⁸. W 1997 r. odnaleziono dwa nowe fragmenty inskrypcji, oznaczone

³⁸ Vide bibliografię na stronie Deutsches Archäologisches Institut, <https://www.dainst.org/projekt/-/project-display/48576>.

przez wydawcę jako NF 126 i NF 127³⁹. Mowa jest w nich o dobrze znanym poglądzie epikurejczyków, że bogowie absolutnie nie mieszają się w sprawy ludzi. Jeden z przytoczonych na potwierdzenie tej tezy argumentów brzmi zdumiewająco: „Widocznym znakiem, że bogowie nie mogą powstrzymać złych uczynków, są ludy Żydów i Egipcjan (τὰ Ἰουδαίων καὶ Αἰγυπτίων ἔθνη), będąc bowiem ze wszystkich najbardziej zabobonne, są ze wszystkich najbardziej nieczyste/ohydne (πάντων γὰρ ὄντες δεισιδαιμονέστατοι, πάντων εἰσι μιάρωτατοι)»⁴⁰.

Diogenes nie był oryginalnym myślicielem, opierał się całkowicie na znanym mu piśmiennictwie epikurejskim. Problem w tym, że w dostępnych nam fragmentach literatury prezentującej ten nurt filozoficzny nie ma żadnej wzmianki o Żydach i już pierwszy wydawca słusznie zaznaczył, że musi to być pomysł samego Diogenesa⁴¹. Niegdyś sądziłam, że określenie Żydów i Egipcjan jako δεισιδαιμονέστατοι i μιάρωτατοι oznacza ludy „zabobonne” (o zabobonności i Żydów, i Egipcjan powszechnie piszą autorzy greccy i łacínscy okresu wczesnego cesarstwa) oraz w sensie religijnym i moralnym „ohydne”, bowiem właśnie w okresie wczesnego cesarstwa bardzo często *miaros* znaczy po prostu tyle co „obrzydliwy”⁴². Diogenes wedle tej interpretacji miałby podkreślać zwyczaje religijne i sposób czczenia bogów: obrzezanie u obu ludów, darzenie czią bogów przedstawianych przez Egipcjan pod postacią zwierząt, u Żydów braku posągu kultowego czy też ogólniej antropomorficznego wizerunku bóstwa. Podkreślałam, że kult tradycyjny i sprawowanie świąt były szczególnie ważne w myśli epikurejczyków, którzy wierzyli, że nieśmiertelni bogowie przebywają w odległym świecie (gr. *metakosmia*, łac. *intermundia*), ale przyjmują ofiary składane przez ludzi. Krótko mówiąc, Diogenes w ten sposób opisał obrzydliwe praktyki religijne Egipcjan i Żydów — gdyby bogowie naprawdę działali w świecie ludzkim, na pewno zostałyby one usunięte.

Obecnie sądzę, że jednak rację miał Pieter van der Horst⁴³ wskazując, że słowo *miarotatoi* może w omawianym kontekście znaczyć „skażeni” i sugerując, że pod tym terminem kryje się aluzja do znanych nam z traktatu *Przeciwko Apionowi* opowieści o wyjściu z Egiptu trędowatych/pokrytych świerzbem/chorych/skażonych Żydów (bądź nawet Żydów i Egipcjan).

W latach 115–117 miało miejsce powstanie żydowskie, które objęło Kyrenajkę, Egipt i Cypr. Jeżeli Diogenes kazał wyryć inskrypcję w latach trzydziestych II w. n.e., to już mógł wiedzieć o zrywie, do którego doszło w Judei (powstanie Bar Kochby) i w 135 r. n.e. zostało krwawo stłumione przez Rzymian. Żydzi-buntownicy nie cieszyli się dobrą opinią u mieszkańców Imperium, którzy zapewne opowiadali

³⁹ SMITH 1998.

⁴⁰ NF 126 kol. III 7–IV 2.

⁴¹ SMITH 1998, s. 140–143. O Egipcjanach wspomina epikurejczyk Velleius w *De natura deorum* Cicerona, wskazując w kontekście religijnym na ich szaleństwo, *dementia*.

⁴² Vide STEBNICKA 2014 (oraz zebrane tam źródła i opracowania).

⁴³ VAN DER HORST 2006.

o okrucieństwach popełnianych przez powstańców. Kasjusz Dio, historyk początku III w. n.e., z retoryczną przesadą pisze, jak to w czasie powstania w diasporze Żydzi robili pasy z wnętrzości ofiar, spryskiwali się krwią zamordowanych, jedli ciała zabitych⁴⁴. W takich okolicznościach łatwo odżyły antyżydowskie stereotypy i do nich mógł sięgnąć w swoim wykładzie na pewno dobrze zaznajomiony z literaturą grecką leciwy już Diogenes. Tak więc w tej interpretacji przykładem braku działania bóstw w ludzkim świecie byłiby zabobonni Egipcjanie i Żydzi (np. czczenie szabatu uchodziło za przejaw takiego zachowania), którzy na dodatek byli nieczyści w sensie religijnym (historia tego ludu wiązała się z chorobami zakaźnymi).

Obraz Żydów jako nosicieli chorób i zarazy narodził się więc u autorów greckich okresu hellenistycznego, którzy włączyli epizod o wygnaniu z Egiptu do swoich dzieł. Ten mocno zakorzeniony w literaturze greckiej motyw widzimy nie tylko u historyków rzymskich, lecz także w metaforze użytej przez cesarza Klaudiusza: jeżeli Żydzi nie posłuchają cesarza, będą jak ogarniająca cały świat choroba buntu. Jak sądzę, metafora ta została zapożyczona z argumentów przedstawianych przez aleksandryjskie poselstwo w Rzymie, a głównym mówcą był Chajremon, który został nauczycielem późniejszego cesarza Nerona. Nieco trudniejszy do zinterpretowania jest tekst Diogenesa, który do streszczenia filozofii epikurejskiej wtrącił nagle zupełnie współczesną uwagę o zabobonnych i nieczystych Żydach, co mogło być odbiciem tej samej historii o trędowatych i oparszałych Żydach. Widać, jak wielką była żywotność tego antyżydowskiego stereotypu także w pierwszych wiekach Cesarstwa.

WYKAZ CYTOWANYCH ŹRÓDEŁ I LITERATURY PRZEDMIOTU

- ADELSBERGER 1995 = Lucie Adelsberger, *Auschwitz. A Doctor's Story*, Boston 1995
- BAR KOCHVA 2010 = Bezalel Bar-Kochva, *The Image of the Jews in Greek Literature. The Hellenistic Period*, Berkeley–Los Angeles–London 2010
- BARCLAY 1996 = John M.G. Barclay, *Jews in the Mediterranean Diaspora. From Alexander to Trajan (323BCE–117 CE)*, Berkeley–Los Angeles–London 2007
- BARCLAY 2007 = Flavius Josephus, *Against Apion. Translation and Commentary by John M.G. Barclay*, Leiden–Boston 2007
- BLÄTTLER 1945 = Franz Blättler, *Warschau 1942. Tatsachenbericht eines Motorfahres der zweiten schweizerischen Aerztemission 1942 in Polen*, Zurich 1945
- CAPPONI 2020 = Livia Capponi, *The Metaphor of the Plague. Apion and the Image of Egyptians and Jews under Tiberius*, w: *The Land of Egypt as Concept and Reality for Jews in Antiquity and the Early Medieval Period*, red. Alison Salvesen et al., Leiden–Boston 2020, s. 280–304
- CPJ II = Victor Tcherikover, Alexandr Fuks, *Corpus Papyrorum Judaicarum*, t. II, Cambridge, Mass. 1960

⁴⁴ Cass. Dio, *Hist. Rom.* LXVIII 32,1–2.

- GLAJJ = *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism, Edited with Introductions, Translations and Commentary by Menahem Stern*, t. I–II, Jerusalem 1976–1980
- GRUEN 2002 = Erich S. Gruen, *Diaspora. Jews amidst Greeks and Romans*, Cambridge, Mass.–London 2002
- KASHER 1985 = Aryeh Kasher, *The Jews in Hellenistic and Roman Egypt. The Struggle for Equal Rights*, Tübingen 1985
- LENGAUER 1994 = Włodzimierz Lengauer, *Religijność starożytnych Greków*, Warszawa 1994
- MÉLÈZE MODRZEJEWSKI 2000 = Józef Méléze-Modrzejewski, *Żydzi nad Nilem. Od Ramzesa II do Hadriana*, Kraków 2000
- MICHEELS 1989 = Louis Micheels, *Doctor #117641. A Holocaust Memoir*, New Haven 1989
- PARKER 1983 = Robert Parker, *Miasma. Pollution and Purification in Early Greek Religion*, Oxford 1983
- PGRS = Paweł Janiszewski, Krystyna Stebnicka, Elżbieta Szabat, *Prosopography of Greek Rhetors and Sophists of the Roman Empire*, Oxford 2015
- SCHÄFER 1997 = Peter Schäfer, *Judeophobia. Attitudes toward the Jews in the Ancient World*, Cambridge, Mass.–London 1997
- SMALLWOOD 2001 = Mary E. Smallwood, *The Jews under Roman Rule from Pompey to Diocletian. A Study in Political Relations*, Boston–Leiden 2001²
- SMITH 1998 = Martin F. Smith, *Excavations in Oinoanda 1997: The New Epicurean Texts*, „Anatolian Studies”, XLVIII, 1998, s. 125–170
- STEBNICKA 2011 = Krystyna Stebnicka, *Wydarzenia w Inmestar. Komentarz do „Historii kościelnej” VII 16 Sokratesa*, „U schyłku starożytności. Studia źródłoznawcze”, XI, 2011, s. 131–147
- STEBNICKA 2014 = Krystyna Stebnicka, „Superstitious” and „Abominable”: *Jews in the Epicurean Account of Diogenes of Oinoanda*, „Scripta Judaica Cracoviensia”, XII, 2014, s. 25–32
- VAN DER HORST 1987 = Pieter W. van der Horst, *Chaeremon. Egyptian Priest and Stoic Philosopher*, Leiden–New York–Köln 1987
- VAN DER HORST 2002 = Pieter W. van der Horst, *Who was Apion?*, w: Pieter W. van der Horst, *Japheth in the Tents of Shem. Studies on Jewish Hellenism in Antiquity*, Leuven–Paris–Sterling 2002, s. 207–221
- VAN DER HORST 2006 = Pieter W. van der Horst, „The Most Superstitious and Disgusting of all Nations”: *Diogenes of Oenanda on the Jews*, w: *Land of Dreams. Greek and Latin Studies in Honor of A.H.M. Kessels*, red. A.P.M.H. Lardinois et al., Leiden 2006, s. 291–298
- WEINDLING 2000 = Paul J. Weindling, *Epidemics and Genocide in Eastern Europe 1890–1945*, Oxford 2000

**The Jews — diseaes and plagues.
Anti-Jewish stereotype of the ancient authors**

The paper describes an ancient anti-Jewish stereotype, which connects the oldest Jewish history and Judean origins with sickness and the plague. The first half focuses on the Exodus narratives of the Hellenistic — early Roman authors known from the treatise *Contra Apionem* written by the famous Jewish historian Flavius Josephus. Many of these narratives contain mentions of polluted Jews/Jewish lepers/Jewish scabies sufferers exiled from Egypt (in some versions during times of plague). The second half of the text uses the pervasiveness of this stereotype to explain both the metaphor used with regards to the Jews in the letter of the Emperor Claudius to the Alexandrians dated to 41 CE („If they [= Jews] disobey, I shall proceed against them in every way as fomenting a common plague for the whole world”), as well as the surprising expression “the most superstitious and polluted Jews” used in the Epicurean account of an unknown individual Diogenes of Oinoanda in the 120s or 130s CE.

